

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.077>
УДК 94(477)“XVI—XVIII”

Віктор БРЕХУНЕНКО

доктор історичних наук, професор, завідувач відділу актові археографії,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)
wbrekhunenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7646-7211>

ПРОСТОРОВА МОДЕЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ РАНЬОМОДЕРНОЇ ДЕРЖАВИ В ПЕРЕКОНАННЯХ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ ТА ВЛАДНОЇ ВЕРХІВКИ МОСКОВІЇ

Мета полягає у з'ясуванні особливостей кореляції переконань московської верхівки та обох тогочасних українських еліт — традиційної (князі й шляхта) й «козацького народу» Гетьманщини. В основу **концептуальної стратегії** покладено принцип історизму та методи контекстуального аналізу, компаративістики, систематизації. **Основні результати.** З'ясовано, що в ранньомодерній Московії чітко висловлювалися про межі українського простору. При цьому заманіфестовані самодержавною верхівкою уявлення щодо їх конфігурації на всіх напрямках принципово перегукувалися з базовими ідеями українських еліт. Більше того, на рівні офіційної документації (царські грамоти, сенатські укази, дипломатична кореспонденція) фіксується пряме визнання переконань шляхти й козацтва про рубежі українського простору на більшості векторів. У такий спосіб Московія природним кордоном на півдні відкрито визнала узбережжя Чорного моря. На заході до українського простору зараховано Підляшшя й терени до етнографічної українсько-польської межі, на півночі — Північне Придніпров'я (за винятком Смоленщини). На північному сході у правовій площині було легітимізовано колонізацію слобідськими козаками порожніх земель аж до рр. Тулушівка та Підгірна на лівобережжі Дону, а кордон Запорожжя було проведе-

Цитування: Брехуненко В. Просторова модель Української ранньомодерної держави в переконаннях козацької еліти та владної верхівки Московії. *Український історичний журнал*. 2024. № 3 (576). С. 77—90. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.03.077>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 3 (576)

но по Кальміусу, який хоча й відрівав значну частину освоєваних запорожцями земель, але все одно відтінював козацькі здобутки на ниві трансформації уявної межі у фактичну. **Практичне значення досягнутих результатів.** Отримані результати важливі не тільки для інтенсифікації подальших досліджень українського простору та суміжної проблематики. Вони також сприяють подоланню стереотипів сприйняття просторового виміру України, єства низки історичних регіонів, спростовують концепцію щодо нібито історичної виправданості сучасних територіальних претензій із боку Росії.

Ключові слова: *ранньомодерна доба, український простір, кордони, Московія, еліти, уявлення.*

Ранньомодерна доба, без сумніву, виявилася вирішальною в утвердженні тієї версії українського простору, яка до сьогодні визначає базові характеристики його периметру, особливо на сході та півдні. Водночас не менш важливий спадок цієї доби полягає в тому, що на рівні ідей територіальні переконання обох українських ранньомодерних еліт не викликали безальтернативних заперечень із боку сусідів. Верхівки Корони Польської, Кримського ханства й навіть Московії залишили доволі слідів свого визнання слушності уявлень шляхти, а згодом і козаків про природні українські рубежі. Однак це стосується лише абстрактних переконань, чого не скажеш про претензії на конкретні кордони чи то для Русі у складі Корони Польської, чи то для Гетьманщини, чи для Війська Запорозького Низового. Скажімо, в інтелектуальному дискурсі Корони ще з XVI ст. простежувалося розуміння того, що етнічний кордон між русинами й поляками сягає Вісли на широті Люблінського воєводства, і що, як писав тогочасний автор Ян Анжей Красінський, «ціла королівська Русь заселена русинами, давніми мешканцями цих земель, і поляками, які прибули туди пізніше» [1, С. 22]. Однак про реальний кордон із Гетьманщиною по Віслі не могло бути й мови.

У світі ж сумновідомих новітніх реалій, визначених руйнуванням глобальної безпеки внаслідок російської агресії проти України, особливу увагу приковують стереотипи сприйняття українського простору самодержавною владою Московії. Чергова реанімація Кремлем ідеологемі «Новоросії», проголошення України «штучним територіальним витвором більшовиків» та відверті претензії на значну частину українських земель змушують прицільно придивитися до цієї проблеми. Якими в ранньомодерній Московії уявляли українські межі? Чи корелювалися московські заяви з переконаннями шляхти й козацтва? У подібному ключі проблематика ще не розглядалася. Утім історіографічна традиція містить цінні принагідні спостереження щодо бачення Московією східної та північної межі Слобідської України, а також кордону між Військом Запорозьким Низовим і Військом Донським [2, С. 163; 3, С. 102–103; 4, С. 104; 5, С. 5].

Розпочати варто з того, що «засвітити» на папері свої уявлення про український простір як такий московську верхівку підштовхували її претензії на «київську спадщину». До всього експансіоністська програма створювала подвійний ефект. З огляду на свої стратегічні задуми Москва була кривно зацікавлена, щоб шляхта, а згодом і козаки якомога далі відсовували уявну межу своєї території на тих напрямках, де остання визначала зовнішній контур «київської спадщини», тобто на півдні та заході. Проте, заводячи розмову про тамтешні рубежі, москов-

ська верхівка не могла уникнути визнання їх належності до території українських еліт, особливо після утворення Гетьманщини, яке перекроїло традиційну систему координат. А це вже заклало міну під перспективу оголошення відповідних обширів властиво московськими землями.

Водночас на решті напрямків у гру вступали інші чинники, оскільки на півночі та північному сході український простір упирався в білоруські й московські терени, а на східній ділянці Степового фронтиру з кінця XVII ст. тривала гостра конкуренція між слобідськими та запорозькими козаками, з одного боку, та донськими — з іншого. Утім і в перелічених випадках маємо виразні московські проговорювання про українські рубежі. Власне, цей факт є найпромовистішим доказом того, що в ранньомодерній Московії дуже добре розрізняли власний та український простір.

Північна й західна межі

Хронологічно найраніші звістки з'явилися вже у другій половині XVI ст. Виписка за 1563—1570 рр. з посольських книг Московії щодо зносин із Великим князівством Литовським і Річчю Посполитою добре передає уявлення московської верхівки про західні та північні межі українського простору. Зокрема на переговорах 1563—1564 рр. царські посланці мали вимагати «міста і з уїздами їхніми: Київ, Вишгород, Лоева Гора, Річиця, Стрешня, Рогачів, Могилів, Шклов, Копось та інші міста, які здавна були до Києва і до Берестя, і Подільську, і Волинську землі, і від Смоленського рубежу по Березину і по польський рубіж» [6, С. 241]. У 1570 р. територіальні вимоги було сформульовано наступним чином: «І бояри на те просили Києва і руських міст, які до Києва і до Волинської землі, і Берестя і Кам'янець Берестейського і всіх міст, які по Дніпру до Києва: Вітебська, Могилева, Шклова, Мстислава, Канева, Черкаського, Кричева, Чичерська, Пропойська» [6, С. 262].

Як бачимо, у записах простежується наявність у московської верхівки відчуття поділу Русі, яка з XIV ст. перебувала у складі Великого князівства Литовського й Руського, на терени з орбіти Києва, Волині та Берестя, а також на всі інші (розташовані від смоленського рубежу до польського кордону). Північне Придніпров'я послідовно віднесено до масиву, що «тягне» до Києва. Іншими словами, Москва на найвищому рівні однозначно визнавала ці терени складовою українського простору. Той факт, що тамтешні міста наводилися через кому з Каневом і Черкасами, знімає будь-які сумніви. Підляшши ж по Кам'янець-Берестейський «тягне» до Берестя, що теж робить його частиною українського простору.

Все це виразно перегукується з уявленнями українських князів і шляхти про підлитовську Русь як поєднання українського та білоруського сегментів [7, С. 250]. А успадкування козаками просторових уявлень шляхти виляється у середині XVII ст. у вперті змагання еліти Гетьманщини за приєднання Північного Придніпров'я. Тоді ж знову «засвітилися» підходи Московії до визначення західної межі українських земель.

Поштовхом стали зусилля гетьмана Івана Виговського. Навесні 1658 р., напередодні нових переговорів між Річчю Посполитою та Московією, він намагався втягнути останню до розв'язання проблеми оптимального кордону між Гетьманщиною й Коронаю [8, С. 195]. У відповідь цар у грамоті від 5 квітня 1658 р. та в наказі посланцеві в Україну Іванові Опухтіну висловив бажання отримати з Чигирини деталізовані пропозиції і спеціальні креслення, щоб Варшава потім не мала підстав для претензій. Отже слід було, щоб гетьман «зібрав про те полковників та інших знавців і з ними поговорив, і на кресленнях велів накреслити, як між нашими царської величності окраїнними містами Малої Росії з польськими коронними землями з яких місць і по яке місце урочищами вчинити рубіж і по кресленню написати розпис. А розписати і накреслити на двоє або на троє, як би царської величності великим і повноважним послам, перебуваючи на з'їзді з польськими комісарами, за що стояти було можна і наперед би було міцно й постійно, і від поляків було б без сварки, і потім би вони ні у що не втручалися» [8, С. 226].

У травні Олексій Михайлович продублював заклик. І. Виговський листовно відповів лише 22 червня та 7 липня. Прагматично вживаючи релігійну риторичку, він зарахував до зони гетьманської влади терени по Люблінщину включно: «[...] і нині православні християни на Волині, біля Любліна та деінде, неодноразово до нас присилають, бажаючи з тих сторін, щоб християнська віра не була викорінена» [8, С. 245]. Не входячи тут у стратегії І. Виговського, слід відзначити найголовніше: цар офіційно віддавав визначення західної межі Гетьманщини, а отже й українського простору загалом, на відкуп козацькій старшині. При цьому, пильно стежачи за стосунками Чигирини з Варшавою, московська дипломатія не могла не відати про послідовне обстоювання верхівкою Гетьманщини ще з часів Богдана Хмельницького ідеї підведення під булаву всього масиву українських етнічних земель. На заході кордон мав сягати Вісли як символічного рубежу [9, С. 404—405], уявлення про який козацька старшина успадкувала від шляхти [10, С. 81—86, 177—191]. Тобто Москва цілковито погоджувалася з баченням української еліти, яке у цьому випадку відповідало її експансіоністській програмі, розширюючи обрії територіальних претензій до Речі Посполитої.

Водночас на сіверському напрямку просторові уявлення козаків суперечили намірам Москви. В 1659 р. цар намагався «відкусити» Стародубщину, а також ту частину Сіверщини, що відійшла до Гетьманщини як спадок річпосполитських часів. На сумновідомих переговорах під Переяславом О. Трубецький та інші посланці заявили, що Новгород-Сіверський, Чернігів, Стародуб і Почеп «здавна належать до Московської держави, а не до Малої Росії», а тому мають повернутися під безпосередню царську владу [10, С. 261]. Утім наведені московською стороною аргументи радше видавали її глибинне розуміння Сіверщини як землі, колись відокремленої від властиво українського простору.

Царські посланці промовисто не заходили в обґрунтування органічної належності краю до московського простору, тобто не намагалися заперечити, що Сіверщина «тягне» до Києва. Вони апелювали винятково до нелегітимності козацьких претензій. Першим аргументом стала теза, що козаки «новописні, а

не здавна тут [...] жили». Крім того, наводився правовий доказ: на момент Переяслава-1654 межі Гетьманщини з юридичного погляду визначала Білоцерківська угода 1651 р., згідно з якою Сіверщина та Стародубщина не входили до її складу. О. Трубецький зазначав, що «Новгород-Сіверський приписаний до Ніжинського полку нині, як Військо Запорозьке від'єдналося від польських королів. Як були за польськими королями, і в той час Новгород-Сіверський нічим до Війська Запорозького прилучений не був, а був за сенаторами» [11, С. 261].

Протидія еліти Гетьманщини спиралася на вбивчий для Москви аргумент — Березневі статті 1654 р. Юрій Хмельницький та його оточення завели мову про те, що видучення з Гетьманщини Сіверщини порушить «права й вольності» тамтешніх козаків, підтвержені царем, котрий «пожалував їх усіх, Військо Запорозьке, велів їм бути під своєю великого государя самодержавною рукою на колишніх правах і вольностях». Наголошувалося, що «в його великого государя жалувальних грамотах про те їм написано, що права їх і вольності ні у чому не будуть порушені». На такому тлі тьмяніли всі докази московської сторони. Це був один із перших випадків використання елітою Гетьманщини Березневих статей як фундаментального правового аргументу для оборони «прав і свобод» від московського поглинального котка. Навздогін старшина приточила факт, що у Чернігові є свій полк, а головне — настрашувала неминучими заворушеннями, якщо московити не відмовляться від власного наміру й оголошать на козацькій раді про приєднання Сіверщини до Московії [11, С. 261].

В підсумку, попри загалом жахливі ухвали Переяславської ради 1659 р. для суверенітету Гетьманщини, пряму спробу «відкусити» Сіверщину та Стародубщину було успішно відбито. При цьому Москва опосередковано засвідчила своє розуміння українського ества Сіверщини, адже Новгород-Сіверський, Чернігів, Ніжин, Стародуб, Почеп показово названо саме «черкаськими містами». Зрештою така обмовка створює проекцію для суголосної інтерпретації московських практик першої половини XVII ст., коли поняття «сіверські міста» прикладали до міст, розташованих по обидва боки кордону з Річчю Посполитою. Для прикладу, севські воєводи, пишучи цареві про прихід під Севськ польсько-українського війська, зазначали, що йому, «повоювавши твою государеву Комарицьку волость, іти під твої государеві сіверські українні міста» [12, С. 612].

Південна межа

Про південну межу українського простору московська верхівка висловилася відкрито наприкінці XVII ст. Царська грамота харківським полковникам Григорієві та Костянтинові Донцям від 10 червня 1686 р., пояснюючи їм логіку й наслідки підписання «Вічного миру» 1686 р., визнавала Причорномор'я давніми козацькими землями, як і сфокусовані на нього Правобережне Придніпров'я та Запорозжя: «І на тому боці ріки Дніпра богохраниме місто Київ з містами зі Стайками і Трипіллям, з Васильковом, з Вишгородом, з містечком Демидівкою всякого чину людьми, і зі всіма належними землями та угіддями, також і вниз рікою Дніп-

ром від Києва до Кодака, і те місто Кодак, і Запорозький Кіш, місто Січ, і навіть до Чорного лісу, і до Чорного моря з усіма землями і ріками, і річками, і всіма належними угіддями, чим володіли запорожці, які всі ті описані вище міста і землі, і Військо Запорозьке, й увесь малоросійський народ у нашій царській величності преславній та преіменитій державі вічно залишатися їм непорушно» [13, С. 478].

Принципово важливий факт, що Московія завела мову з приводу Чорноморського узбережжя на рівні самодержавної влади, приставши на добре відомі їй українські уявлення про нього як природне володіння козаків на правах успадкування від традиційної еліти. Востаннє про них старшина нагадувала 1685 р. у привезеному до Москви посольством Василя Кочубея трактаті «Опис народу російського, звідки початок зайшов і про кордон міста Києва, і Київського, і Чернігівського, і Переяславського полків із належними до них місцями й ріками» [14].

Висловитися про Причорномор'я Москву підштовхували умови «Вічного миру» 1686 р., один із пунктів якого визнавав Запорожжя за Московією. Їй було вигідно визнати реалії й назвати володарями території власне запорожців. Адаже від останніх тягнулася пряма лінія до Гетьманщини як суб'єкта визнання зверхності царя, що дозволяло легітимізувати вихід із «Вічного миру», якщо виникне така потреба. Однак у довготривалій перспективі публічне ототожнення меж Запорожжя з Чорноморським узбережжям набуде просто таки непересічного значення. По суті згадана вище царська грамота безальтернативно спростовувала всі майбутні потуги видати Північне Причорномор'я за «історичні» московські землі, які були нібито «подаровані» Україні. Ранньомодерним же побічним ефектом стала поява у Війська Запорозького Низового потужного ідеологічного аргументу для обґрунтування своїх природних прав на територію Запорожжя.

Водночас, засвідчуючи глибинне розуміння Московією, де саме проходили оптимальні межі українського світу на півдні, царська грамота віддзеркалювала також уявлення московської верхівки з приводу генетики Слобідської України. Лише факт того, що було визнано за потрібне поінформувати слобожан стосовно «Вічного миру» 1686 р., увиразнював сприйняття Слобожанщини як складової ширшого українського масиву. Адаже якби в Московії вважали інакше, втрачався б сенс для таких повідомлень.

Східні межі

Висловитися стосовно східних меж українського простору московську верхівку спонукали територіальні претензії й фактичні здобутки слобідського та запорозького козацтва. Зовнішні контури Слобідської України не залишилися без урегулювання, хоча й не належали до пріоритетів верхівки Московії. Жалувальним грамотам притаманне ігнорування проблеми точного окреслення простору відповідних полків. Периметр не описувала жодна з них. Деякі акти торкалися лише вибіркового ділянок, зокрема, що важливо, південно-східних меж Ізюмського полку та східних і південних Острогозького. В подібних підходах, безумовно, відобразилися глибинні переконання московської верхівки про тери-

торію Слобожанщини як про розташовану на порожніх землях поза реальним московським прикордонням. Проте після оселення прихідців її беззастережно зарахували до нього. «Екстракт про слобідські полки» 1734 р., укладений для імператриці Анни Іоаннівни в канцелярії Олексія Шаховського, відображав уявлення імперських еліт про сутність слобідського поясу з граничною прямою: «[...] хоча по цим жалуваним грамотам у слобідські полки для життя та обєрігання від кримської та ногайської сторони малоросійський народ і привозити велено, але тільки в цей час слобідські полки селити знову і для поселення відведені їм порожні місця, на яких ніякого поселення не бувало» [15, С. 160—161].

За таких обставин Московія не мала жодної потреби окреслювати межі володінь слобідського населення на півдні. Навпаки, вона була крєвно зацікавлена, щоб козаки відсовували їх усе далі й далі. Займанщину потім визнавали за територію полків. При цьому право займанщини на «татарських сакмах» розглядалося як важливий інструмент при визначенні позиції влади з приводу суперечок за спірні території, як це сталося на початку XVIII ст., коли спалахнув конфлікт між Ізюмським полком і донськими козаками за соляні промисли на р. Бахмутці. Позиція Москви базувалася на тому, хто першим почав заселяти землі по рр. Жеребець та Бахмутка («хто раніше володів») [13, С. 498].

Тривала тяганина визначила офіційно визнану Московією південно-східну межу Ізюмського полку. Водночас була віддзеркалена явна перевага українського населення в освоєнні сусідніх соляних промислів на Торі з містами Тор, Маяк, Соляне. Донські козаки намагалися довести, що вони, просуваючись угору Сіверським Дінцем, першими почали селитися на Бахмутці й заклали «фортечку» в її гирлі. Однак у 1703 р. з'ясувалося, що «ніякої фортеці не було, а було по опису донських козаків лише два чоловіки». Крім того, на тутешніх солєварнях працювало «людей руських, торських і маяцьких та інших різних міст тридцять шість, черкас Ізюмського полку торських і маяцьких мешканців сто дванадцять» [13, С. 500]. У 1704 р. співвідношення в Бахмуті українців та московитів збереглося. В місті «живуть дворами» 54 козаки з Ізюмського полку та 19 московитів із різних міст. На солєварних промислах 140 сковорід належали ізюмським козакам, 30 — «різних міст різних чинів людям». Ураховуючи, що одну сковороду обслуговували 6 осіб [16, С. 63—64], виходить, що козацьке солєваріння забезпечували 840, а 180 чол. — процес на інших сковородах. На р. Жеребець, яка впадає у Сіверський Донець, на лівому березі нижче р. Бахмутки, у с. Ямпіль, заснованому слобожанами й узаконеному царською грамотою, українці домінували безроздільно. Їх тут налічувалося вже 117 «дворів». Була зведена й церква [13, С. 512—513]. Вже станом на 1704 р. слобожани збудували «містечко по обидва боки річки Бахмут з дубовим острогом [...] двоє проїжджих воріт, по розміру те містечко в довжину через річку Бахмут шістдесят один сажень, впоперек — сімнадцять сажнів, а житла в тому містечку ніякого немає, і біля того містечка вверх по річці Бахмут з правого боку на передмісті побудована каплиця, поблизу каплиці побудовані полкові митниця і ратуша Ізюмського полку для митного збору з Семенівської канцелярії для мостового проїзду, та

навколо тої митниці й ратуші в різних місцях побудовані для торгового промислу козаків Ізюмського полку і торських, і маяцьких мешканців усяких чинів людей п'ятнадцять комор, дев'ять кузень, біля містечка на р. Бахмут побудована торгова баня та віддана за оброк» [13, С. 512].

У підсумку справа вирішилася позитивно для слобідських козаків саме у зв'язку з їхньою першістю в освоєнні території. За Ізюмським полком залишилися рр. Бахмутка (зі зведеним тут острогом), Красна й Жеребець, оскільки, як записано у царській грамоті ізюмському полковникові від 14 жовтня 1704 р., «ті річки по слідству та по опису в наданнях явились у твоєму Ізюмському полку» [13, С. 520]. А в 1712 р. ця територія була й розмежована.

Крім південно-східної межі Ізюмського полку, важливо, що верхівка Московії визнала й рубежі найсхіднішого Острогозького полку. Спершу останньому в 1652 р. були надані «ріка Чорна Калитва від верхів'я й до Дону зі впалими річками з рибними ловлями, і з бобровими гонами, і зі ставами, де перевози, і звіриними промислами, та річка Сосна від Крутого байраку вниз до річки Дону й по річці Дону рибні ловлі» [15, С. 145]. Пізніше, скориставшись поразкою в 1708 р. повстання Кіндрата Булавіна, острогозький полковник Іван Тев'яшов збільшив територію полку за рахунок прилеглих земель верхового донського козацтва. А Петро I погодився з цим, утім обмеживши апетити острогозьких козаків до теренів по р. Айдар до слободи Ровеньки [2, С. 163]. Проте реальне переселення відбулося лише 1732 р., внаслідок чого сформувались Осинівська, Закотянська, Старобільська, Ровеньківська, Новобільська, Міловатська, Калачаївська сотні, а, відповідно, і східна та південна межі поширення слобідського козацтва [4, С. 104]. Східний кордон тепер проходив на лівобережжі Дону по басейну рр. Тулушівка, Підгірна [5, С. 5].

На півночі визнані Московією межі Слобожанщини заходили у запілля Белгородської засічної лінії до верхів'їв Псла й гирла рр. Ілек і Бобрівка. Окремі вкраплення поселень, які підпорядковувалися слобідським полковникам, були на р. Піна (м. Піни з околицями) [5, С. 4—5]. Імперська верхівка не приховувала, що українські козаки сформували значну частку населення, зазначаючи в «Екстракті...» 1734 р., що «не тільки у слобідських полках, але всередині до великоросійських міст до самої Новопапалівської фортеці (при впадінні р. Осередь у Дон — В. Б.) і далі малоросійського народу заселення досить» [15, С. 143].

Зрештою, на підставі етнічної ознаки Слобожанщину в Московії від самого початку послідовно об'єднували в одне ціле з рештою українських земель. Московити не обмежувалися неодноразовими твердженнями про походження слобідських козаків від прихідців із Гетьманщини та Правобережжя. В офіційній документації до слобожан, бувало, прикладали поняття «малоросіяни» й навіть «малоросійський народ» [17, С. 43; 18, С. 229—245; 19, С. 33—43]. Чого вартий бодай той факт, що на початку 1760-х рр. компендіум привілеїв слобідським полкам «упакували» під характерною назвою «Копія з привілеї, даної Малоросії» [20, С. 42]. Рельєфно відтінює панівну модель уявлень про співвідношення Гетьманщини та Слобожанщини «екстракт» за серпень 1761 р. із записів канце-

лярії Новослобідського полку про допити козаків, упійманих на розбійництві на теренах Новосербії. Стосовно козака Павла Міщенка з Яблунівки, зокрема, зазначалося: «Батько його з давніх років із його матір'ю зайшли з Малоросії з міста Суми»¹. Зрозуміло, що та буденність, з якою було зроблено цей запис, безальтернативно свідчила про усталеність сприйняття Слобожанщини й Гетьманщини як єдиного етнокультурного простору, поділеного лише інституційно.

Крім східних рубежів Слобідської України, ранньомодерна московська верхівка залишила по собі визнання на рівні сенатського указу східного кордону Війська Запорозького Низового. Нехай воно й не відповідало козацьким уявленням про оптимальну східну межу по Дону, але все одно фіксувало за українським простором значну частину сучасної Східної України.

Каталізатором для Петербурга стали затяті територіальні суперечки між Військом Запорозьким Низовим і донськими козаками у часи Нової Січі. Прагматична позиція Коша полягала в тому, щоб добитися від царя проведення межі по р. Міус, тоді як донці зазіхали на міжріччя Кальміусу й Міусу. Сенатський указ від 10 жовтня 1743 р. створив спеціальну комісію для розгляду питання та вимагав від обох сторін надати документальні підтвердження своїх претензій. За відсутності ж письмових аргументів призначеному комісарові Я. Більсу належало ретельно опитати донських і запорозьких старожилів. При цьому запорожцям було наказано попередньо звільнити спірні землі, що вони прогнозовано не зробили.

Невдовзі з'ясувалося, що жодна зі сторін не може підкріпити свої претензії документально, чого і слід було очікувати. Запорозькі представники обмежилися спробами переконати комісію, що мають документи на землі аж до гирла р. Темерник [3, С. 97—98], у чому ясно відобразилися уявлення про оптимальний кордон Війська Запорозького Низового саме по Дону. Військовий отаман Війська Донського Данило Єфремов пізніше з гнівом писав до гетьмана Кирила Розумовського, що запорожці оголосили, «нібито в них є укази про володіння навіть до Темерника, який від Черкаського лежить у двадцяти верстах, які й обіцяли цьому полковникові невдовзі привезти»². Запасний запорозький варіант полягав у наголошенні на тому, що начебто московський представник на демаркації в 1741—1742 рр. кордону з Туреччиною Іван Неплюєв надав запорожцям грамоту на всі землі по р. Міус як компенсацію за передання Туреччині деяких запорозьких територій на правому березі Дніпра (межиріччя Ташлика та Кам'янки). Звісно, цієї грамоти у січовій канцелярії не виявили. Тоді кошовий отаман у листі до Я. Більса вдався до останнього аргументу, перевівши стрілки на Івана Мазепу й зазначивши, що «в нас, Війська, з давніх років у колишніх наших антицесорів про згадані вище степи, ліси, річки та інші угіддя, хоча й були письмові документи, однак коли Мазепа в Україні був гетьманом, то вимагав їх для деякої своєї користі в переписку, які тоді від Війська давніх наших антицесорів надані, то ані оригіналів, ані копій із них не прислав» [21, С. 1439].

¹ Российский государственный архив древних актов. Ф. 248. Оп. 113. Д. 1592. Л. 329.

² Там же. Ф. 111. 1746. № 1. Л. 2.

Згодом уже запорозькі старожили усно озвучили програму-максимум, заявивши про «давнє», від штурму Азова 1696 р., володіння Військом Запорозьким Низовим землями аж до урочища Білий Камінь, що на Дону: «Місця від р. Берди і до самого Білого Каменя у володінні були Війська Запорозького Низового» [21, С. 1436]. При цьому сивочолі діди категорично стверджували, що «Війська Донського нікого в ті часи як для риболовлі, так і для звіриної ловлі не було, і ніколи вони в той час у зазначені вище місця ні за чим не в'їжджали, і у володіння їм того надано не було» [21, С. 1437]. Отже устами своїх старожилів Кіш переводив проблему запорозько-донського кордону на рейки застосування права займанщини незаселених земель, яке автоматично надавало перевагу запорожцям. Адже українські козаки проторували дорогу на Дон ще до появи донського козацтва, та й до середини XVII ст. безроздільно домінували на теренах між Нижнім Дніпром і Доном, маючи стоянки на Міусі щонайпізніше з кінця 1630-х рр. [22]. Тож саме запорожці ставали законними власниками земель на правах першопрохідців.

Донські старожили не залишилися в боргу і свідчили про нібито законне володіння вже Військом Донським землями між Білим Каменем та Бердою. Правда, на відміну від своїх запорозьких колег, вони не заперечували, що на приазовські соляні промисли вчашали й запорожці та промисловики з Гетьманщини, однак плутано кваліфікували цей шкідливий для інтересів донців факт як незаконні дії, оскільки «малоросійським козакам, маркітантам, купцям та іншим людям брати сіль, крім нас, Війська Донського, було заборонено» [21, С. 1438].

Врешті сенатський указ від 30 квітня 1746 р., який з'явився за підсумками роботи комісії 1745 р., взяв сторону донців. Кордон було проведено по р. Кальміус, а не по р. Міус, як компромісно погоджувався Кіш. А 19 вересня запорозько-донська межувальна комісія позначила рубіж на місцевості [3, С. 102—103]. Годі говорити, що запорозькі козаки не змирилися з таким обрізанням їхньої території й намагалися добитися скасування указу та визнання кордону по р. Міус. Водночас вони доклали всіх зусиль, щоб фізично опанувати терени між Кальміусом і Доном, більше того, активно проникали на Кубань [23]. Та в будь-якому випадку ідеологічно козаки досягли далекоюсяжного успіху, відлуння якого для просторової організації українського світу на сході насправді важко переоцінити. Адже Петербург офіційно визнав за Військом Запорозьким Низовим територію аж до р. Кальміус з узбережжям Азовського моря між рр. Бердою та Кальміусом.

* * *

У ранньомодерні часи верхівка Московії на диво чітко висловилася з приводу територіальних уявлень українських еліт. Ставлення, виявлене на рівні царських грамот, сенатських указів і дипломатичної позиції, свідчить про сприйняття нею цих уявлень. Водночас, окреслюючи своє бачення, московська верхівка, як би там не було, виразно сигналізувала про розуміння нею окремішності українського простору. Москва визнала належність до нього Північного Придніпров'я (крім

Смоленщини) й навіть території до Вітебська включно. На західному та південному напрямках московська верхівка також погоджувалася з українським баченням ідеальних меж: Вісла та узбережжя Чорного моря від гирла Дніпра до Білгорода. На сході було легітимізовано колонізацію слобідськими козаками порожніх земель аж до рр. Тулушівка, Підгірна на лівобережжі Дону і проведено кордон Запорожжя по Кальміусу, який хоча й відрізав значну частину освоєваних запорожцями земель, але все одно відтінював козацькі здобутки на ниві трансформації уявної межі у фактичну. У глобальному ж плані відображені в офіційних актах територіальні визнання однозначно вибивають ґрунт із-під концепції «Новоросії», безальтернативно спростовуючи ідеологеми про нібито «неісторичність» українського світу та начебто належність теренів сучасної Східної й Південної України до «історичних російських земель».

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Vyrskiy, D. Richpospolytska istoriohrafia Ukrainy (XVI — seredyna XVII st.). Kyiv, 2008. Ch. 2 (Dodatky) [in Ukrainian].
[Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.). Київ, 2008. Ч. 2 (Додатки). 466 с.]
2. Golovinskii, P.A. Slobodskie kazachii polki. Saint-Petersburg, 1864 [in Russian].
[Головинский П.А. Слободские казацкие полки. Санкт-Петербург, 1864. 246 с.]
3. Poltorak, V. Vzaiemnyy zaporozkoho ta dons'koho kozatstva periodu Novoi Sichi (1734—1775): polityko-pravovyi i sotsialno-ekonomichnyi aspekty: candidate diss. of the historical sci. Odesa, 2007 [in Ukrainian].
[Полторак В. Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734—1775): політико-правовий і соціально-економічний аспекти. Дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2007. 289 с.]
4. Potapenko, S.P. Do vvychnennya istorychnoi heohrafii Ostrohozhchyny XVIII st. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv, 2015. CCLXVIII: 88-106 [in Ukrainian].
[Потапенко С.П. До вивчення історичної географії Острогоччини XVIII ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2015. Т. CCLXVIII. С. 88—106.]
5. Slusarskii, A.H. Sotsialno-ekonomicheskoe razvitie Slobozhanshchiny XVII—XVIII vv. Kharkov, 1964 [in Russian].
[Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Харьков, 1964. 459 с.]
6. Gral, I., Dygo, M., Nagelskiy, M. (Eds.). Pamyatniki istorii Vostochnoi Evropy. Istochniki XV—XVII vv. Moscow, 1997. T. 2 [in Russian].
[Памятники истории Восточной Европы: Источники XV—XVII вв. Ред. И. Граля, М. Дыго, М. Нагельский и др. Москва, 1997. Т. 2. 330 с.]
7. Yakovenko, N. Dzerkala identychnosti: Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI — pochatku XVIII st. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII ст. Київ: Laurus, 2012. 472 с.]
8. Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii. Saint-Petersburg, 1872. T. VII: 1657—1663, 1668—1669 [in Russian].
[Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1872. Т. VII: 1657—1663, 1668—1669. 398 с.]

9. Stepankov, V. 1648 rik: pochatok Ukrainskoi revolutsii chy domovoi viiny. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Evropi (z naidavnishykh chasiv do kintsya XVIII st.)*. Kyiv, 2003. 3: 369-415 [in Ukrainian].
[Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи домової війни. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2003. Вип. 3. С. 369—415].
10. Brekhunenکو, V., Boiko, P., Zayats A. Prostorovi mezhi ukrainskoho svitu: kompleks uia- vlen ta yikhnia realizatsiia v rannomodernii Ukraini (XVI—XVIII ст.). Lviv; Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI—XVIII ст.). Львів; Київ, 2023. 480 с.].
11. Akty, otnosiashchiesya k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii. Saint-Petersburg, 1863. T. 4: 1657—1658 [in Russian].
[Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1863. Т. IV: 1657—1658. 276 с.].
12. Akty Moskovskogo gosudarstva. T. 1. Saint-Petersburg, 1898 [in Russian].
[Акты Московского государства. Санкт-Петербург, 1898. Т. 1. 766 с.].
13. Gurov, V.V. (Ed.). Sbornik sudebnykh reshenii, sostyazatelnykh bumag, gramot, ukazov i drygikh dokumentov, otnosiashchikhsia k voprosu o starozaimochnom zemlevladdenii v mestnosti byvshei Slobodskoi Ukrainy (Materialy iz istorii starozaimochnogo zemlevlade- niaya, izvlechennye iz tak nazyvaemykh starozaimochnykh protsessov, proizvodiashchikhsia v sudebnykh uchrezhdeniyakh Kharkovskogo okruga). Kharkiv, 1884 [in Russian].
[Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других докумен- тов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины (Материалы из истории старозаимочного землевладения, извлечённые из, так называемых старозаимочных процессов, производящихся в судебных учреждениях Харьковского округа). Сост. В.В. Гуров. Харьков, 1884. 705 с.].
14. Tairova-Yakovleva, T. Do pytannia pro istorychni i terytorialni uiavlennia kozatskoi starshy- nyu narykintsi XVII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2012. 4: 67-73 [in Ukrainian].
[Тайрова-Яковлева Т. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 67—73].
15. Bagalei, D.I. (Ed.). Materialy dlia istorii kolonizatsii i byta Kharkovskoi i otchasti Kurskoi i Voronezhskoi gub. Kharkiv, 1890 [in Russian].
[Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. Сост. Д.И. Багалей. Харьков, 1890. 433 с.].
16. Pirko, V., Lytvynovska, M. Soliani promysly Donechchyni v XVI—XVIII st. (Istoryko- ekonomichnyi narys i uryvku z dzherel). Donetsk, 2005 [in Ukrainian].
[Пірко В., Литвиновська М. Соляні промисли Донеччини в XVI—XVIII ст. (Історико- економічний нарис і уривки з джерел). Донецьк, 2005. 136 с.].
17. Kravchenko, V. Kharkov / Kharkiv: stolitsa Pogranichya. Vilnius, 2010 [in Russian].
[Кравченко В. Харьков / Харків: столица Пограничья. Вильнюс, 2010. 358 с.].
18. Masliichuk, V. “Vid Ukrainy do Malorosii”: rehionalni nazvy ta natsionalna istoriia. *Uk- raina. Protsey natsiotvorennia*. Ed. A. Kappeler. Kyiv, 2011: 229-245 [in Ukrainian].
[Маслійчук В. «Від України до Малоросії»: регіональні назви та національна історія. *Україна. Процеси націотворення*. Упор. А. Каппелер. Київ, 2011. С. 229—245].
19. Sklokin, V. “Malorosiiski” ta “velykorosiiski zemli” v Slobidskii Ukraini ostannoii tretyni XVIII st. *Zbirnyk Kharkivskoho istoryko-filolohichnoho tovarystva: Nova seriia*. Kharkiv, 2006. 12: 33-43 [in Ukrainian].

- [Склокін В. «Малоросійські» та «великоросійські землі» в Слобідській Україні останньої третини XVIII ст. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія*. Харків, 2006. Т. 12. С. 33—43].
20. Ротаренко, S. “Zamist sebe viriu v sudi buty...”: advokaty Slobozhanshchyny XVIII st. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Потапенко С. «Замість себе вірю в суді бути...»: адвокати Слобожанщини XVIII ст. Київ, 2021. 414 с.].
21. Evarnitskiy, D.I. Istochniki dla istorii zaporozhskikh kazakov: V 2 t. Vladimir, 1903. T.2 [in Russian].
[Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков: В 2 т. Владимир, 1903. Т. 2. 1179 с.].
21. Brekhunenko, V. Osvoiennia ukrainskymy kozakamy terytorii mizh Dniptom i Donom v uivlenniakh i praktykakh XVI—XVII st. *Narysy z istorii osvoiennia Pivdennoi Ukrainy XV—XVIII st.* Kyiv, 2020: 109-133 [in Ukrainian].
[Брехуненко В. Освоєння українськими козаками території між Дніпром і Доном в уявленнях і практиках XVI—XVII ст. *Нариси з історії освоєння Південної України XV—XVIII ст.* Київ, 2020. С. 109—133].
23. Poltorak, V. Zaporozke kozatstvo v Pryazovi vid 1746 do 1768 r. *Kozatska spadshchyna: almanach.* Kyiv, 2008. 4: 79-91 [in Ukrainian].
[Полторака В. Запорозьке козацтво в Приазов’ї від 1746 до 1768 р. *Козацька спадщина: альманах.* Київ, 2008. Вип. 4. С. 79—91].

Надійшла / Received 22.01.2024

Viktor BREKHUNENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Head of Department of Act Archeography,

M.S. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography

and Source Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

wbrekhunenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7646-7211>THE SPATIAL MODEL OF THE UKRAINIAN EARLY
MODERN STATE IN THE BELIEFS OF THE COSSACK
ELITE AND THE RULING ELITES OF MUSCOVY

The article is devoted to research of the concepts about the Ukrainian domain boundaries in early modern Muscovy. The aim is to examine the reaction of the Muscovite elites and both the early modern Ukrainian elites — traditional (princes and noblemen) as well as the “Cossack nation” of the Hetmanshchyna to the “symbolic geography”. **The conceptual strategy** is based on the historicism principle, contextual analysis, and comparative methods. **The main results.** It was figured out that the concepts of early modern Muscovite elites regarding the borders of the Ukrainian spatial resonated with the fundamental ideas of the Ukrainian elites. Moreover, on the official documentation level (tsar and Senate acts, diplomatic correspondence), the Muscovites accepted the concepts of noblemen and Cossacks related to the Ukrainian spatial boundaries in most directions. Muscovy openly signaled that it recognized the Northern Black Sea coast as a natural border of the Zaporozhian Lower Host. Pidliashshia and the ethnographic Polish-Ukrainian boundary were accepted as a western border. The Muscovite diplomatic correspondence considered the Northern Dnipro region apart from the Smolensk

region as a northern border. Tsar's and Senate acts legitimated the colonization of the left bank of the Don River (up to the rivers of Tulushivka and Pidhirna) by Sloboda Cossacks, and the border between Zaporozhian Lower Host and Don Host was defined by the Kalmius River. Even though this border cut off a considerable part of the Zaporozhzhia, it reflected the Cossacks' territorial gains. **The results of the research** are not only important for the intensification of further research on the Ukrainian space and the related problems. They also make it possible to revise existing stereotypes concerning Ukrainian spatial boundaries as well as the civilizational nature of a number of historic regions and to disprove a conception regarding of the alleged historical motivation of contemporary Russian territorial claims.

Keywords: early modern era, Ukrainian space, borders, Muscovy, notions.